УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

СІНГАЇВСЬКА Ольга Степанівна

ТИПОЛОГІЯ КОНТРАСТИВНИХ ОДИНИЦЬ У ЛЕКСИЦІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

10.02.01 - російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1995

ЛННБ України ім.В.Стефаника
00756308 (Т)

Робота виконана на кафедрі російської мови Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор Муравицька Маргарита Петрівна

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор Бріцин Віктор Михайлович, кандидат філологічних наук, доцент Матвєєва Наталія Петрівна

Провідна організація - Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України

Захист відбудеться "24" лютого 1995 р. о ___год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 113.01.03 в Українському державному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова (252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

Автореферат розіслано "24" січня 1995 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради Вишневська Г.П.

ЛНБ ім. В. Стефаника

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення складних діалектичних процесів у мові як динамічній системі, в якій розкривається суперечливість процесу пізнання, включаючи способи номінації. Категорія протилежності відіграє значну роль у лексичній семантиці, в її збагаченні. Поляризовані компоненти семантики лексичних одиниць мови, контрастивний тип зв'язку між значеннями слова та між різними словами широко представлені у мові. Вибір теми визначається потребою систематизації лексичних одиниць контрастивної семантики у системі мови та мовленні, комплексного аналізу їх семасіологічного значення та особливостей функціонування в тексті. Необхідність аналізу цієї лексики диктується як її вагою у практиці мовного спілкування, так і особливою її виразністю в системі експресивних засобів мови, ефективністю в плані мовленнєвого впливу. Аналіз семантичних протилежностей пов'язаний і з проблематикою суміжних галузей знань: когнітивною психологією, психосемантикою, прагмалінгвістикою.

У лінгвістичній літературі розглядались питання про фактори поляризації значень у межах слова (В.І.Шерцль, Л.А.Булаховський, Л.О.Новіков, О.М.Соколов, В.Н.Прохорова т. і.), пропонувались класифікації енантіосемічної лексики (О.М.Соколов, В.Н.Прохорова, О.Х.Жаркова). Ряд робіт присвячено енантіосемії у функціональному аспекті (Л.И.Климова, О.А.Назарцева, Т.Г.Пономаренко т.і.) та в аспекті взаємодії лексичної і фонетичної семантики (М.В.Давидов та С.С.Смоленська, О.С.Міндруя, Н.П.Плющ). Багатоаспектний аналіз протилежності в лексичній семантиці здійснений Л.О.Новіковим на матеріалі російської антонімії, включаючи енантіосемію як один із її різновидів. Семантику оксюморону досліджувала

Предмет даного дослідження - лексичні одиниці мови чи мовлення, між компонентами семантики яких (значеннями слова, фразеологізму, словами у синтагмі чи парадигмі) діє контрастивний семантичний зв'язок. У дисертації здійснюється аналіз одиниць контрастивної семантики внутріслівного типу (лексико-семантичний та семний контрастив) та міжслівного типу (різновиди синтагматичного контрастиву і парадигматичні протиставлення у художньому тексті).

Мета та завдання дослідження. Мета роботи - аналіз лексичних одиниць російської мови з контрастивним семантичним зв'язком внутрішнього (в лексемі/фраземі) та зовнішнього (в синтагмі і парадигмі) типів у аспекті двох напрямків сучасної лінгвістики: системному та функціонально-комунікативному.

Виходячи з цього були поставлені такі завдання:

– визначити одиниці, які мають у семантичній структурі лексичних значень поляризовані компоненти і реалізують контрастивну семантику;

– систематизувати енантіосемічну лексику, проаналізувати її тематику і особливості семантики;

– розкрити механізм створення, показати умови та засоби реалізації протилежного смислу;

– визначити характер поляризованих / контрастивних ознак у семантиці лексем та фразем;

– визначити тематику контрастивних синтагм і їх семантичні різновиди;

– встановити фактори, що породжують контрастиви синтагматичного та парадигматичного типів.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному під

ході до матеріалу, що вивчається в системному та функціональному аспектах, у спробі його систематизації.

У роботі пропонуються тематичні класифікації контрастивів, визначені семантичні особливості одиниць з контрастивними компонентами, встановлено характер поляризованих сем у семантиці лексем/фразем; вивчені фактори, що впливають на створення контрастивних зв'язків між значеннями слова, фраземи, між словами у сингагмі і парадигмі.

Теоретична цінність та практичне значення. Теоретична цінність роботи визначається зв'язком її проблематики з кардинальними питаннями теорії слова, проблемами взаємодії мовного, психологічного та соціального моментів у функціонуванні мови та в її розвитку, у спробі узагальнення наслідків вивчення явища енантіосемії. Результати дослідження можуть бути корисними для лексикології, стилістики, прагмалінгвістики, а також для суміжних наук, об'єктом уваги яких є мова і мовленнєва діяльність – соціології, психології, філософії (зокрема для розробки перспективної проблеми подвійного смислу).

Результати роботи та фактичний матеріал можуть бути використані у викладанні вузівських дисциплін: теоретичних курсів з лексикології сучасної російської мови та загального мовознавства, у спецкурсах з лексичної семантики і стилістики, у практикумах з розвитку мовлення, при підготовці відповідних підручників та навчальних посібників. Матеріали дослідження могли б знайти застосування і в лексикографічній практиці, зокрема при укладанні словника нових значень, словника лексичних одиниць з контрастивною семантикою.

Матеріал дослідження. Емпіричну базу дослідження складають дві картотеки: словникова (800 слів) та текстова (1200

літературних та розмовних контекстів). При вивченні мовної енантіосемії основним джерелом були словники: "Словарь современного русского языка" АН СРСР в 4-х томах, "Фразеологический словарь русского языка" за ред. О.І.Молоткова, "Словарь-справочник по русской фразеологии" Р.І.Яранцева. Як допоміжні використовувались: "Словарь современного русского литературного языка" АН СРСР в 17 томах, "Толковый словарь русского языка" у 4-х томах за ред. Д.М.Ушакова, "Словарь русского языка" С.І.Ожегова, а також (при вивченні функціональної енантіосемії) лексикографічне видання "Новые слова и значения: Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов" (М., 1984) та випуски серії "Новое в русской лексике. Словарные материалы-77" і далі - до -84.

Текстова картотека складена за матеріалами російської прози, драматургії та поезії XX сторіччя, матеріалів періодики, теле- та радіопередач, записів усного мовлення. Використано твори В.Аксьонова, Л.Бородіна, Г.Головіна, В.Єрофєєва, Ф.Іскандера, О.Кабакова, С.Кржижанівського, А.Платонова, Ю.Полякова, Б.Поплавського, В.П'єцуха, Ю.Слєпухіна, А. і Б. Стругацьких, Т.Толстої, п'єс А.Вампілова, О.Курганікова, А.Яхонтова, віршів М.Аввакумової, А.Ахматової, О.Блока, В.Брюсова, Є.Євтушенка, О.Мандельштама, Б.Пастернака, І.Северяніна, В.Соловйова, В.Хлебнікова, М.Цвєтаєвої та інших авторів.

Методологічною основою дослідження є діалектичне вчення про роль мови у процесі пізнання, про співвідношення інтелектуальної та емоційної сторін пізнавальної діяльності людини, об'єктивного та суб'єктивного в ній, про взаємозв'язок емоції та оцінки.

Методи дослідження. В роботі використано описовий метод, прийоми лінгвістичного спостереження, опозиційного, компонентного та контекстуального аналізу.

Апробація роботи. Матеріали і результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри російської мови філологічного факультету та кафедри мовознавства і методики викладання мови педагогічного факультету Державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, були викладені у доповідях на конференціях, що проводились у Державному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова (1991, 1993), і відбиті у публікаціях.

Зміст роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У Вступі розкривається актуальність дослідження, його наукова новизна, теоретичне та практичне значення, мета та завдання роботи, характеризується матеріал і методи дослідження.

Перший розділ "Категорія протилежності і семантика слова" присвячений категорії протилежності у філософському аспекті, бінарним структурам мислення як основі протиставлень, питанням про вираження протилежностей у лексико-семантичній системі мови, про природу і структуру значення слова.

Закон взаємодії, або діалектичного синтезу протилежностей як ядро діалектики у своєму абстрактному вираженні діє через конкретні протилежності об'єктивної та суб'єктивної реальності. Єдність, тотожність та взаємоперехід протилежностей притаманні всім явищам, характеризують усі сфери дійсності. Категорія протилежності існує як результат осмислення й оцінки тих чи інших явищ, якостей тощо з боку суб'єкта (Гегель).

Контрастивні зв'язки між одиницями і компонентами семантики відповідають контрастивному асоціативному зв'язку в

психології. Вивченню бінарних структур мислення людини присвячені культурологічні, психологічні, лінгвістичні та інші дослідження. Висновки їх свідчать про те, що модель світу може бути описана як набір семантичних протиставлень, які мають для народів світу універсальний характер (К.Леві-Строс, І.Франк-Каменецький, В.В.Іванов і В.М.Топоров, Б.Ф.Поршнєв, Г.Л.Пермяков т.і.) Саме ці протилежності, протиставлення впливали на формування відповідних структур мислення (К.Леві-Строс).

Психічний феномен ототожнення двох елементів, що одночасно виключають один одного, властивий тільки людині. В генетичній психології це явище названо дипластією. В дипластії здійснюється психологічний принцип: усяке протиставлення об'єднує, міра протиставлення є мірою поєднання (Б.Ф.Поршнєв). Сучасна наука знаходить все більше проявів універсальності цього принципу.

Мова безпосередньо пов'язана з механізмами мислення. Асоціація за контрастом є однією з найважливіших асоціацій, тому антоніми займають значне місце у словниковому складі будь-якої мови. Антонімічні відношення існують і між компонентами семантичної структури слова - при енантіосемії, і між словами, пов'язаними синтагматично, вони пронизують усі рівні мови, групуючи її одиниці. Таким чином, протилежності можна вважати фактором системності в лексико-семантичній системі мови.

Слово, як і вся лексична система в цілому, є динамічною системою, в якій, з позицій діалектики, не може бути абсолютно різких розмежувань. Його семантика змінюється під впливом контекстів і ситуацій (Е.С.Азнаурова, М.В.Нікітін, В.М.Телія,

В.І.Шаховський, Д.М.Шмельов т.і.). Комунікативний підхід передбачає інтегральну концепцію значення слова, згідно з якою поняття значення включає всі семантичні ознаки, що виявляються у слові. Ці ознаки можуть бути як структурно релевантними, так і структурно збитковими , але всі вони комунікативно значимі (Й.А.Стернін).

У сучасних роботах з прагматики використовується концепція значення як вживання, згідно з якою необхідно враховувати не тільки мовний контекст, але й позамовну ситуацію, фонові знання. Контекст при цьому включає історико-культурний, психологічний, соціальний та інші аспекти, а значення формують мовні та позамовні елементи. Звичайно, таке розуміння відходить від традиційно лінгвістичного аналізу, але, враховуючи загальну тенденцію в науці до синтезу та інтеграції, треба визнати, що заслуговує уваги і така теза: лінгвістика є комплексною наукою завдяки різноманітності її предмета – мови (М.Москов, В.Анастасов).

У розв'язанні питання про компоненти структури лексичного значення ми дотримуємось точки зору, згідно з якою понятєвий та емотивно-оціночний зміст у слові взаємодіють і не повинні протиставлятись як головний і допоміжний (В.І.Шаховський, Н.О.Лук'янова т.і.). Це твердження базується на положенні теорії пізнання про єдність, взаємодію раціонального і емоційного, інтелектуального й афективного в мисленні (Е.Косеріу, П.В.Копнін, В.П.Тугарінов, Г.В.Колшанський).

У другому розділі "Системно-функціональні властивості енантіосемії" узагальнюється досвід вивчення цієї складної категорії, досліджуються фактори розвитку енантіосемії, її якісний склад та характер поляризованих ознак у семантиці

лексеми та фраземи.

Синхронічну енантіосемію сучасної російської мови репрезентують:

1. Лексеми, первинне значення яких ще не забуте, але вже витісняється протилежним і в словниках подається з поміткою "застаріле": амбре, бесценный, небывалый.

2. Лексеми, в яких одне із значень має обмежену сферу вживання, є діалектним: благой; спеціальним: задуть 1.домну, 2.свечу; просторічним: занять, одолжить; жаргонним: завязать, шорох.

3. Лексеми, антонімічні значення яких однаково активно функціонують у сучасній мові: удружить, прослушать.

Вивчення лінгвістичної літератури та аналіз мовного матеріалу приводить до висновку, що на розвиток енантіосемії як лексико-синтаксичного явища впливають такі фактори: словотвірний, морфологічний та оцінно-емотивний. Енантіосемія словотвірного типу розповсюджена серед дієслівної лексики і зумовлена багатозначністю словотвірних морфем, зокрема протилежних значень префіксів – просторових, темпоральних та кількісних їх відношень. Це дієслова із значеннями:

1) протилежної спрямованості дії, напряму руху, значенням появи чи віддалення/зникнення: выбежать 1. откуда, 2.куда; заехать 1. приехать ненадолго, 2. уехать далеко 2) конструктивної та деструктивної дії: выложить 1. положить наружу, вынув 2. сложить, соорудить; вырубить 1. срубить совсем 2. изготовить; 3) початку дії та її результату: заговорить, заиграть, запылить; 4) початку та кінця дії: завязать 1.разговор, интригу 2. узелок 3. прост. бросить заниматься чем-л.; 5) позитивного та негативного результату дії: залечить, прослушать,

просмотреть.

Морфологічний фактор розвитку енантіосемії діє:

1) у безпрефіксних дієсловах зі значенням спрямованості дії на досягнення результату, в яких відбивається семантичний процес конкретизації значення, диференціювання за ознаками з'єднання – роз'єднання: двоить 1. сдваивать 2. раздваивать; творення – руйнування: рубить 1.строить 2. целое на части; за ознакою "напрям руху": толкать 1. выталкивать откуда 2. проталкивать куда; нести 1. приносить 2. уносить;

2) у змішенні суб'єктно-об'єктних відношень, протилежної направленості об'єктних відношень: занять, одолжить (частіше зустрічається як явище історичної семантики: баловник, должник, преданный).

Енантіосемія оцінно-емотивного типу – тобто розвиток протилежного значення внаслідок зміни емотивності, вживання з іронією – в системі мови представлена невеликою кількістю лексем: сдавить, удружить, честить та деякі інші, але дуже поширена як явище мовленнєвого характеру. Від інших типів енантіосемії відрізняється тим, що реалізується просодичними засобами.

У певних контекстах, завдяки іронічній інтонації, лексеми отримують смисл, протилежний звичайному. Емотивна енантіосемія представлена здебільшого оцінними іменниками, прикметниками, прислівниками, дієсловами, модальними словами, а також фразеологічними одиницями: герой, работяга, перл, комплимент, золотой, ценный, ценные указания, осчастливить, поговорить по душам та інші.

Частина лексики реалізує контрастивну семантику завдяки комплексному впливові кількох факторів. Певну роль у цьому процесі, разом з фактором оцінки переоцінки, відіграє

внутрішня форма одиниці, особливості її семантики. Цей тип енантіосемії можна назвати асоціативно-оцінним. Семантика загальної невизначеності допускає плюралізм інтерпретацій, протилежні трактування, вживання у протилежних ситуаціях. Це стосується, наприклад, загальнооцінних одиниць з семантикою якісної або кількісної невизначеності, в яких виражена емотивна амбівалентність: ничего, ничего себе, нормально, без никаких, невесть что / как / какой / сколько.

У ряді випадків спостерігаються і більш складні стосунки між внутрішньою формою та оцінкою, що призводить до розвитку антонімічних значень. Наприклад, у лексемах, що позначають фізичний стан, відчуття, викликане протилежними причинами: жгучий, жечь (від дуже високої чи низької температури); лоск, лоснится (вигляд гарний, чистий чи забруднений); обомлеть (від радості чи переляку).

Асоціативно-оцінний фактор є основним у формуванні протилежних значень фразеологічних одиниць. Конкретизація семантики за ознакою "оцінка" призводить до поляризації в одиницях, що характеризують різні аспекти діяльності людини, пов'язані з оцінкою її результатів: далеко пойти; пройти огонь, воду и медные трубы (позитивна чи негативна оцінка життєвого досвіду); вкушать / пожинать плоды чего (про успіхи чи невдачі); войти в историю, войти в пословицу (про погану чи добру славу); поговорить по душам (відверто з підтримкою чи з осудженням).

Наявність у семантичній структурі лексеми / фраземи компонентів, що передбачають конкретизатори, може призвести до поляризації за ознакою "оцінка". Якщо конкретизатор формально (лексично) виражений, виникають одиниці, які можна вважати

контрастивами змішаного, або перехідного типу, бо в них є риси внутріслівного і синтагматичного контрастивів. У таких випадках контраст формується на рівні лексико-синтаксичної сполучуваності. Тенденційна зміна партнера на одиницю з протилежною (логічно чи асоціативно) семантикою може призвести до формування у слові протилежного значення. Лексеми, що формують змішаний контрастив, поділяються на дві групи: дієслівну та іменну. Першу складають дієслова (і дієслівні форми), що потребують додатка, в яких виражена бажаність / небажаність дії з точки зору суб'єкта мовлення: избежать чего (благополучия не избежать), быть обреченным (обречен на успех), устроить кому что (позитивне чи негативне), угостить кого чем (приємним чи неприємним) та інші. Іменна група включає іменники, семантика яких вимагає додатка, та деякі сталі сполучення: апогей (перен.) чего (позитивного чи негативного), букет (перен.) чего (наград - болезней), мастер на что (позитивне чи негативне), внести свой вклад во что (про позитивний чи негативний вплив на щось).

Енантіосемічну (в системному і функціональному планах) лексику переважно складають одиниці, що відносяться до сфери "людина та її діяльність" і так чи інакше пов'язані з оцінкою (тематичні групи "характеристика особи за її якостями", "фізичний стан людини, емоції", "кваліфікація дії, явища, ситуації", "характеристика предмета за його якостями" т.і.). Деяка частина такої лексики, здебільшого дієслівної, має відношення до сфер "простір" і "час" (тобто дія / процес у просторі і часі) і пов'язана з поняттями: рух, початок - кінець, частина - ціле.

При енантіосемії дієслів (словотвірний або морфологічний типи) найбільше розповсюджена поляризація за ознаками:

творити – руйнувати, з'являтися - зникати, початок дії – її кінець, результат.

При енантіосемії оцінно-емотивного типу (здебільшого функціональній) поляризовані ознаки являють собою опозиції, що включають різновиди оцінки: етичну, інтелектуальну, емоційну, естетичну. Їх об'єднує полярність універсальних ознак, що посідають провідне місце у відображенні картини світу: добре – погано, правда – неправда. Такі опозиції можна розглядати і як контраст між сказаним – домисленим, видимим – прихованим. Основними серед них є: хорошо - плохо, приятно - неприятно, красиво - некрасиво, важно - неважно, ценный - неценный, любимый - нелюбимый, радость - огорчение, счастье - горе, успех - неудача, умный - глупый, умелый - неумелый, добрый - недобрый, безгрешный - грешный, смелый - трусливый, ласковый - грубый, заслуга - вина, награда - наказание та деякі інші. В афективній лексиці (у стійких сполученнях вигукового характеру, пестливих та лайливих) виражені протилежності емоційних станів, що відповідають амбівалентності почуттів.

Третій розділ "Функціональний аспект протилежності значень" присвячено полярності емотивно-оцінних елементів значення, засобам створення ситуативної енантіосемії у художньому тексті.

З оцінкою та переоцінкою пов'язана значна частина змін у лексико-семантичній системі мови. В історії російської лексики відомі факти витіснення нейтрального значення оцінним - як правило, пейоративним: бюрократ, отпрыск, ренегат, шнородец та інші.

Оцінка може входити у денотат або до конотативного компонента значення, бути їх постійним чи ймовірним, неприхованим

або прихованим, актуалізованим або неактуалізованим елементом (Стернін Й.А.). Оцінні та емотивні семи мають поляризований характер, що уможливлює перехід від одного полюса до протилежного. Функціональна зміна оцінності, хоча й дуже поширена, але не завжди призводить до формування протилежного значення - власне енантіосемії.

За ознакою належності до емоційної зони і напрямом розвитку оцінного знака кількісно переважає група одиниць з інгерентною (узуальною) позитивною оцінкою, що підтверджує висновки інших дослідників стосовно тенденції до розширення пейоративної семантики при зміні оцінності. Серед таких одиниць агентивні імена, найменування, пов'язані з діяльністю, поведінкою людини, соціальних явищ: работяга, трудяга, шедевр т.і. Поляризація оцінності в словах може бути наслідком ідеологічного протистояння соціальних угрупувань. Значення деяких слів використовуються для вираження не протилежного смислу, а для вираження несхвалення: оригинал (про людину), эстет, преуспевающий, идеалист, правильный (лживый, лицемерный). Напр.:

- Погоди, перспективные люди, насколько я понимаю, это люди, от которых можно ждать чего-то в перспективе. Так с оптимистической точки зрения все люди - перспективные.

- Да нет, Леша, ты не в курсе, тут один дядечка выступил с речью. И по смыслу, перспективные - кто делает карьеру, а неперспективные - кто не делает... (А.Кургатников. В гостях у Донны Анны).

Часто зміна оцінності пов'язана з семантичним зсувом, формуванням нового значення: классика (перен. ірон.) -"о чем-л. типичном, характерном, обычном", легендарный "лживый, выду-

манный"; философствовать "предаваться бесполезным рассуждениям". В експлікації нової оцінки значна роль належить контекстові: "После работы в раздевалке пьянствовали. Употребляли портвейн "Агдам" под кильки. Классика" (Н.Иовлев. Я ничего не боюсь).

Яскраві контрасти створюються іронічними контекстами за допомогою слів, що мають ознаки "висока / найвища ступінь якості" або "висока оцінка". Напр.: "Ты, Чистяков, станешь большим человеком, - грустно предсказала Надя. - У нас любят пуганых..." (Ю.Поляков "Апофегей").

Закріпленню полярної емотивності в узусі сприяє актуалізація певних слів у комунікації, при цьому важливими є і особливості семантики, характер вираженого в одиниці мови фрагмента дійсності. При цьому іронічне вживання у відповідних ситуаціях може стати поширеним серед членів соціуму завдяки знецінюванню позитивного смислу.

Аналіз сучасних художніх і публіцистичних текстів показав, що лексичні одиниці, які у процесі мовлення набувають іронічного забарвлення, часто відображають специфіку відповідного періоду у житті суспільства. Так, серед іронізмів, характерних для епохи "розвинутого соціалізму", провідне місце посідає лексика, пов'язана з компартією, комсомолом, показовою героїкою, ідеологією, мораллю, особливостями побуту: слуги народа, гордость нации, лучшие люди, партийный бог, гегемон, историческое решение, руководящая роль, ценные указания, комсомольский бог, вожаки, морально устойчивый, светоч нравственности, идейная чистота, хрусталь (о стеклотаре), птица счастья (о курах сомнительного качества - синих) і т.і.

Іронія може призвести до зміни семантики лексичних

одиниць. Ці зміни мають власне семантичний, стилістичний або структурний характер: 1. витіснення високого, урочистого стилістичного забарвлення іронічним: ареопаг, благоверный, вещать; 2. часткова або повна десемантизація, іноді із семантичним зсувом: хороший → "большой, сильный, значительный"; порядочный → "большой, значительный"; ценные указания → "распоряжение, просьба"; 3. фразеологізація: бездна вкуса, велика беда, мне это нравится, хорошенькое дело;
4. енантіосемія: удружить, перл, убить бобра.

Механізм формування енантіосемічного значення в результаті іронічного вживання слова пов'язаний із зміною його емотивності в узусі . Лексичні одиниці, що мають у структурі свого значення емотивно-оцінні компоненти, є іронізмами (в реалізованому варіанті чи потенційно), бо вираження оцінки має поляризований характер. Таку властивість семантичної структури слів можна назвати енантіоморфізмом (термін з мінералогії). Актуальність висловлення (з соціальних причин) створює передумови для росту частоти вживання і закріплення в узусі або іронічного, або енантіосемічного значення, в залежності від особливостей семантики одиниці.

У художній функції слово має найбільш широкі можливості для семантичних модифікацій. Протилежне значення у тексті формується в результаті зіткнення, протиставлення різних значень одиниці, що мають фразеологічне, символічне, соціально-історичне навантаження. Для створення ситуативної енантіосемії використовуються різноманітні художні прийоми: поступове "переведення" смислу в протилежний: "Была одна старуха..., которая лечила от голода малолетних: она давала им грибной настойки пополам со сладкой травой, и дети мирно затихали с

ЛНБ ім. В. Стефаника

сухой пеной на губах." (А.Платонов, Чевенгур); руйнування фразеологізму: "Слов у Корнелия оказалось так много и они были так тяжелы, что в глотке его образовали холодную свинцовую пробку" – слов так много = не было слов (М.Палей. Кабирия с Обводного канала); антонімізація синонімів, омонімів, полісемантів, напр.: "Часто говорят: я из народа вышел. Ну и что хорошего, что вышел? А ты не выходи" (М.Анчаров. Как птица Гаруда). Ситуативна протилежність значень може маскуватись подвійним смислом, розкриватись або не розкриватись контекстом, що пов'язано з протиставленням (часом прихованим) поглядів героя і автора: "...надо скорей коммунизм кончать, – обнадеживал себя Чепурный... и сказал им...: надо, ребята, поскорей коммунизм делать, а то ему исторический момент пройдет..." (А.Платонов. Чевенгур). Порівн.: жарг. кончать кого, что - "убивать, уничтожать".

У четвертому розділі "Міжслівний контрастив синтагматичного та парадигматичного типів" розглянуто різновиди синтагматичного контрастиву, тематику синтагм з контрастивною семантикою, парадигматичні протиставлення у художньому тексті та фактори, що породжують контрастивну семантику в синтагмі та парадигмі.

Під синтагматичним контрастивом ми розуміємо одиницю мовлення, що складається з компонентів (слів), які мають протилежні значення або полярні, контрастивні ознаки (семи) значень. Синтагматичний контрастив може бути "стертим", узуальним: страшно весело, ужасно красив, жутко смешной, формальним – якщо в ньому немає змістового протиріччя: аморальный моралист, идеалисты своего материализма. Оксюморонні синтагми містять понятгєвий, оцінний чи емотивний

контраст (за характером контрастивних ознак), але частіше - змішаний.

У російських художніх текстах досить поширений контраст емотивно-оцінного характеру – сполучення емотивів з полярними знаками: невинное бесчинство, первоклассный негодяй, милый садист. У сполученнях іменник + прикметник пейоративними частіше бувають іменники. Оцінні прикметники, прислівники та деякі іменники, що мають семи "висока / найвища ступінь якості", "вміння", часто вживаються зі словами пейоративної оцінки: гениальный приспособленец, сказочно плохо, выдающаяся наглость). Експресивність подібних висловів не викликає сумніву, вона має психологічні та соціальні мотиви.

У художній прозі переважає синтагматичний контраст іронічного чи жартівливого характеру, у поезії частіше зустрічається оксюморон, побудований на метафорах.

Тематика контрастивних синтагм різноманітна. Значну їх частину складають антропоніми (у широкому розумінні), які можна об'єднати у тематичні групи:

I. Людина, її властивості та якості: мораль (апостол цинизма, хам на цыпочках, честный предатель, жестокая доброта); почуття та емоції (горькая радость, ласковый палач, скорбное ликование); розум, здібності, світогляд (умный дурак, идеалисты своего материализма); вид занять, соціальний стан: (свободный раб, честный вор, холостяки семейные, благодетели-завоеватели); міжособові стосунки (враги-друзья, друг без друзей, нелюбимая возлюбленная).

II. Предмети та явища: поняття духовного життя людини (ложная правда, фальшь истины, ад в раю, скрытое откровение); час та його сприйняття (далекое близкое, долгий миг, стреми-

тельная медлительность); світ природи (звонкая тишина, жаркий холод, свет тьмы) т.і.

III. Дії та ситуації: міжособові стосунки (камнепад подарков, одиночество вдвоем, щедры на равнодушие); вислів, розмова (предсказывать назад, положительный отказ, любезные колкости); суспільне життя (законное беззаконие, безвыборные выборы, в добровольно-принудительном порядке).

Суперечливість семантики оксюморону має об'єктивну основу, вона мотивована протилежностями та протиріччями об'єктивного світу (макрокосму) та суб'єктивного світу людини (мікрокосму). Оксюморон породжують: зіткнення точок зору (старомодный новатор, несчастное счастье, созвездие обскурантов); конфлікт правди та неправди, найчастіше - в соціальному плані (врать правду, фанфарное безмолвие); протиставлення фізичного та духовного (молодая старость, одиночество вдвоем); формального та змістовного (безвыборные выборы, невзначай с намеренья, красивая подлость); духовного та матеріального, "бути" - "мати" (ад в раю, роскошная бедность). Семантика контрастивів тематичної групи "Почуття, емоції" мотивована складністю емоційної сфери, особливостями прояву людських почуттів, їх головними параметрами – двоїстістю та амбівалентністю (ласковый палач, правда лжи - про кохання); співіснуванням усвідомленого і неусвідомленого, розумового й емоційного (сладкая скорбь, приятное отвращение, сердитое удовлетворение); зіткненням емоційної та вольової систем (тихая свирепость, пламенное бесстрастие).

Контраст парадигматичного типу в художньому тексті використовується як мовна гра, каламбур. При тотожності форми його засобами є омоніми, варіанти багатозначних слів, частіше

метафоричного характеру: "...всем перьям у нас дано выбрать: пост или пост. Одним – бессменно на посту, другим – литературное постничество" (С.Кржижановский. Возвращение Мюнхгаузена); "Я, когда был молодой... все девки мои. Не успею закинуть - клюют! ...Ну а теперь старуха клюет... Бывало, как забурчит, ей телевизор включу" (О.Ждан. Телевизор).

Руйнування фразеологізму, переведення фразеологічно зв'язаного значення у вільне чи навпаки здійснюється як через антитезію, так і синтезію (за термінами Г.П.Мельникова) протиставних сутностей, напр.: "Из-за ваших образов о мысли я не вижу образа ваших мыслей" (С.Кржижановский. Разговор двух разговоров); "Монька в недавнем времени переболела ревматизмом, осложненным тяжелым пороком сердца. ...Именно с тех пор Монькино сердце принялось шумно пропускать сквозь себя черт знает каких типов; ...с неиссякаемой готовностью это порочное сердце принимало, размещало и согревало всех, мало мальски наделенных признаками мужской природы..." (М.Палей. Кабирия с Обводного канала).

При подібності форми парадигматичний контраст формують пари однокореневих слів, у тому числі синоніми, пароніми, омофони, омографи. Як і в синтагматичних контрастивах, вони є протиставленнями: фізичного та духовного ("Город не знает разлук, ...люди в нем слишком близко друг от друга, чтобы быть друг другу ближними. С.Кржижановский. Чужая тема); зовнішнього, формального та внутрішнього, фактичного ("Меж мгновениями... вклинен миг, когда у глаза все уже отнято и ничего еще не дано: в этот миг глаз перед пустотой, но он видит ее: виде́ние мнится ему ви́дением. С.Кржижановский. Собиратель щелей); матеріального та духовного ("Иди за мной" – прозвучало

поэту. "Куда?" – "От вещного к вечному". С.Кржижановский. Поэтому); зіткнення точок зору (–...Был просто внезапный случай, по распоряжению обычайки. – Чрезвычайки? – Ну да. А.Платонов. Чевенгур).

Висновки.

1. Аналіз одиниць з протилежними значеннями, контрастивним семантичним зв'язком свідчить про те, що контрастивність є суттєвою, динамічною властивістю лексичної системи в її функціонуванні і розвитку. Вона пов'язана з психологією мовлення та логікою мислення, що знаходить своє відображення, зокрема, в художньому тексті.

2. Енантіосемія як семантичний процес зумовлена власне мовними закономірностями семантичного розвитку, які взаємодіють із психологічними та соціальними факторами. Поляризація в семантиці лексичної одиниці нерозривно пов'язана з аксіологічною рефлексією. Вивчення цього процесу, спостереження за одиницями з контрастивною семантикою у тексті підтверджують справедливість тези про те, що логічні і психологічні фактори розвитку лексичної системи не є зовнішніми, оскільки стосуються внутрішніх характеристик самого мовця.

3. Тематика контрастивних одиниць усіх типів в основному антропологічна і відображає оцінний характер мислення людини. Енантіосемічну лексику (в системному та функціональному аспектах) здебільшого репрезентують одиниці, що відносяться до сфери "людина та її діяльність" і виконують кваліфікативну функцію. Певна частина такої лексики має відношення до сфери "дія у просторі і часі" і пов'язана з категоріями: рух, початок - кінець, частина - ціле.

4. Основними факторами розвитку енантіосемії є словотвір-

ний, морфологічний та оцінно-емотивний. Певну роль в антонімізації лексико-семантичних варіантів слова відіграють особливості семантики, тип значення. Розвиток протилежного значення в результаті взаємодії оцінки з внутрішньою формою одиниці можна назвати асоціативно-оцінним фактором розвитку енантіосемії. Наявність у семантичній структурі лексеми/фраземи компонентів, що передбачають конкретизатори, може призвести до формування нової моделі сполучуваності за принципом протилежності до поляризації значень.

5. Найбільш типовою є поляризація за такими ознаками: добре - погано, приємно - неприємно, важливо - неважливо, гарно - негарно, радість - смуток, щастя - горе, вдача - невдача, розумний - нерозумний, грішний - безгрішний, добрий - недобрий, заслуга - провина.

6. Синтагматичний контрастив може бути узуальним, формальним, емотивно-оцінним, з понятєвою або словесною парадоксальністю. Оксюморон містить протиріччя і водночас його обґрунтування, бо в основі контрастивної семантики - протилежності і протиріччя макро- і мікрокосму. Як і парадигматичний контрастив, він побудований на протиставленні фізичного та духовного, духовного та матеріального, змістового та формального, на зіткненні точок зору.

З теми дисертації опубліковано такі праці:

1. Особенности выражения противоположностей в естественном языке // Закон единства противоположностей. - К.: Наук. думка, 1991. - С. 176 - 183. У співавт. з В.А.Рижко.

2. Внутренняя форма слова и контекст ("рефлексия на слово") // Изучение творческого наследия проф. Г.О.Винокура: Тез. доп. Регіон. наук. конф. - Київ, 1991. - С. 123 - 124.

3. Варіювання оцінки в семантиці слова // Проблеми розвитку психолого-педагогічної науки в науково-технічній творчості молоді. - Київ: КДПІ, 1992. – С. 70 - 73.

4. Іронія як фактор семантичного розвитку (на матеріалі російської лексики та фразеології) // Наукові записки: Матеріали звітно-наук. конф. викладачів УДПУ ім. М.П.Драгоманова за 1993 р. – Київ: УДПУ. - Друкується.

5. Энантиосемичная фразеология в русском языке // Материалы международного семинара "Славянская культура в современном мире". – Київ. – С.194-195.

Singajevskaja O.S. Typology of contrastive units in the vocabulary of the Russian language.

Thesis for scientific degree of candidate of phylological science in the specialty 10.02.01 (Russian language), M.P.Dragomanov Ukrainian State pedagogical University, Kiyiv 1995.

In the thesis lexical units with contrastive interrelation type between lexical meanings of one word and speech enantiosemy, is collected and systemized in systematic and functional aspects. The results of the investigation of enantiosemy development factors are generalized. Thematic groups of the above-mentioned units and the character of polarized marks are defined. Semantic varieties and subjects of syntagmas with contrastive semantic interrelation between the components are established, text-contrastive yielding factors are defined.

Сингаевская О.С. Типология контрастивных единиц в лексике русского языка.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - русский язык, Украинский государственный педагогический университет им. М.П.Драгоманова, Киев, 1994.

В диссертации в системном и функциональном аспектах исследуются лексические единицы с контрастивным типом связи между значениями одного слова и разными словами. Собран и систематизирован языковой материал, квалифицируемый как языковая и речевая энантиосемия, обобщены результаты исследований по факторам ее развития, осуществлена тематическая классификация контрастивных единиц, определен характер поляризованных признаков. Установлены также семантические разновидности и тематика синтагм с контрастивной семантической связью между компонентами, определены факторы, порождающие текстовый контрастив.

Ключові слова: протилежність, контрастив, енантіосемія, іронія, оксюморон.

Підписано до друку 23.01.1995 р.Об.І,2.Формат 60х84 І/16.
Друк офсетний.Тир.100.Зам.15.Безплатно.
ДОД УДПУ ім.Драгоманова,Київ,Пирогова,9.

AB 31.828